

IX-XIII АСРЛАРДА ТЕРМИЗ ВА ЧАҒАНИЁННИНГ СИРЛАНГАН КУЛОЛЧИЛИГИ

Шерзод Раджабов

Термиз давлат университети Археология йўналиши магистранти

Илмий маслаҳатчи: т.ф.н. археолог. Т.Аннаев

Аннотация

Ушбу мақолада Сурхондарё воҳасидаги археологик ёдгорликлардан топилган сирланган буюмларнинг ясаиш тарихи, ривожига ҳамда аҳамияти ҳақида тўхталиб ўтилади.

Keywords: Northern Bactria-ancient monuments such as Tocharistan, China, Ayritom, Parthia Niso Samarkand.

Annotation

This article discusses the history, development and significance of the creation of glazed objects found in archeological monuments in the Surkhandarya oasis.

Keywords: Northern Bactria-Tokharistan, Khosiyattepa, Ayritom, Parthian ancient monuments such as Nisa, cave structures around the tomb of Al-Hakim at-Termizi.

Бугунги кунда жаҳон фанида қурилиш маданияти инсоният маданиятининг ажралмас қисми сифатида қаралиб, инсонларнинг дунёқараши, уларнинг яшаш тарзи ва илм-фан соҳасидаги эришган ютуқларини ўзида мужассам этувчи омил сифатида қаралмоқда. Маълумки, тарихимизнинг катта қисми тўғрисида маълумот берувчи ёзма манбалар кам сақланган бўлиб, бу давр тарихи билвосита қўшимча археологик моддий ашёлар ёрдамида ўрганилади. Кейинги йилларда юртимизда кенг кўламда олиб борилаётган ислохотлар самараси ўлароқ халқимизнинг бой маданий мероси ва тарихий қадриятларини тиклашга бўлган эътибор кучайди.

Оловда пиширилган сопол идиш инсоният тарихидаги энг муҳим кашфиётлардан бири ҳисобланади. Дастлаб инсонларнинг емак билан боғлиқ бирламчи эҳтиёжлари учун ишлатилган сопол идишлар вақт ўтиши билан такомиллашиб боради. Хусусан, айнан сопол буюмлар ясашга ихтисослашган кулоллар қатлами юзага келди, кулолчилик чархлари кашф этилди, идишларга турли хил безаклар чизила бошланди, идишларнинг шакл-шамойили ҳамда турларида кескин ўзгаришлар кузатилди.

Шунингдек, кулолчиликда яна бир янгилик, идишларга сир бериш ҳам қўлланила бошланади. Кулолчилик маҳсулотларининг юзасига шишасимон қоплама қопланиши натижасида юзага келувчи сир ҳам амалий ва бадий вазифаларни бажарган. Яъни, сопол идишни намликка сезгирлигини камайтирса эстетик жиҳатдан идишга кўрк берган. Сирдан фойдаланиш инсониятга қадим замонлардан бери маълум. Милоддан аввалги IV минг йилликда Мисрда сирларнинг икки тури ишлатилган:

1. Ишқорий, таркибида кремний миқдори юқори бўлган.
2. Қўрғошин, оддий кулолчиликда ишлатилади¹.

Ўрта подшолик даврида (мил. авв. 2100 – 1700 йиллар) кулоллар турли хил идишларни геометрик нақшлар билан безатишган, қизил фонда оқ бўёқ билан ёки ёрқин қизил-жигарранг билан бўяшган. Кейинчалик “Миср чинниси” кашф қилиниб, нафақат сопол идишлар, балки ҳайкалчалар ва ҳайвонларнинг расмларига ҳам сир берилган². Идишларга сир бериш милоддан аввалги IV–III асрларда Хитойда ҳам ишлатила бошланади. Парфия империяси давридан сирланган идишлар ишлаб чиқарилиши маълум бўлиб, у VIII асрнинг ўрталарига қадар тўхтамаган³. Айритом (Ўзбекистон) қазишмалари натижасида Кушон подшолиги даврига оид икки томони сирланган – яшил ва сариқ сирли сопол идишлар топилган. Парфия империясининг ғарбий қисмидан кўплаб сирланган маҳсулотлар топилган. Р.Еттинхаузеннинг сўзларига қараганда Парфия империяси давридан бошлаб биринчи марта кулолчиликда сирдан фойдаланиш кенг қўлланила бошланди⁴. Ўрта Осиёда сирланган сопол маҳсулотларини ишлаб чиқариш қачондан бошланганлиги тўғрисида тадқиқотчилар ҳалигача бир фикрга кела олишмади. Баъзи бир тадқиқотчилар сирланган сопол идишларни пайдо бўлишини Кушон подшолиги давридан деб айтишади, сабаби ўша пайтда Ўрта Осиё минтақаларининг бир қисми Парфия давлатининг таркибига кирганлиги ва ғарбий ҳудудларида сирланган маҳсулотларни ишлаб чиқариш кенг қўлланилганлигини келтиришса, бошқалар Ўрта Осиёдаги биринчи сирланган маҳсулотларнинг пайдо бўлишини VI–VIII асрнинг биринчи ярмига тўғри келади деб билади.

VIII аср охиридан бошлаб Самарқанд, умуман Ўрта Осиёда сирланган сопол ишлаб чиқариш жадал суръатларда ривожлана бошлайди. Ўтган асрда сирли сопол идишларни пайдо бўлиши ва ривожланиши жараёнини И.Карабачек мусулмонлар орасидаги тақводор кишилар томонидан қимматбаҳо металллардан ясалган идишлардан фойдаланишни ислом дини томонидан тақиқланганлиги билан изоҳлайди. Ф.Зарре эса бу тақиқ фақат қандил кулолчилигини ривожлантириш учун туртки бўлган деб ҳисоблайди. А.Пообнинг таъкидлашича,

худди шу тақик сирланган кулолчилик маҳсулотларининг барча турларини ривожланишига туртки бўлган дейди. Бугунги кунда баъзи олимлар ушбу нуқтаи назарни илгари сурмоқдалар. Шундай қилиб, VIII аср охиридан сирланган сопол идишларининг оммавий ривожланиши диний тақикга асосланмаган. VIII асрнинг ўрталаридан бошлаб араблар сиёсати тугагандан сўнг, феодал ҳунармандчиликнинг ривожланишига олиб келадиган ишлаб чиқарувчи кучларнинг ўсиши кузатилди. Мустахкам, арзон ва чиройли идишларга бўлган катта талаб техник жиҳатдан замонавий сирланган сопол буюмларнинг янада кенг тарқалишига олиб келди ва одамларнинг чинни буюмларга бўлган муҳаббати унинг кейинги ривожланишининг калити бўлди. В.Л.Вяткинанинг ёзишича, Самарқандга тайёр шаклдаги сирланган идишлар эрамизнинг IV–VI асрларида ташқаридан кириб келган. И.А.Сухарев эса сирланган сопол буюмларни саналаштирганда VIII асрнинг 20-йилларига тўғри келган ва араблар истилоси натижасида кириб келган дейди¹. Бу фикрга қўшилиб бўлмайди, чунки кўплаб Ўрта Осиёнинг ўрта асрлардаги сирланган сопол буюмларини ўрганган ғарб олимларининг фикрича, Ўрта Осиё сирланган сопол буюмларининг алоҳида мактаби бўлганлигини таъкидлайдилар². Машҳур археолог Ш.Тошхўжаев Самарқандда сирланган сопол буюмларнинг пайдо бўлишини VIII асрнинг охирига бориб тақалади деб ишора қилади, чунки бу вақтгача Ўрта Осиёда сирланган кулолчилик маҳсулотлари ишлаб чиқариш кузатилмаган³. Баъзи жойларда IX асрдан ривожланган бўлса, лекин ҳали ҳам шундай жойлар мавжудки (Тошкент, Фарғона ва бошқалар), уларда сирни пайдо бўлиш вақти ҳали аниқланмаган. Лекин кейинчалик Фарғона шаҳарларидаги ўрта асрларга оид асосан Қува ва Ахсикентда археологик изланишлар натижасида IX аср бошларида бу ерда сирланган сопол буюмлари пайдо бўлганига аниқлик киритилди. Ўрта Осиёнинг сирланган сопол буюмлари тарихи мутахассиси Г.В.Шишкина ўзининг “Глазурованная керамика Согда)” номли китобида Ўрта Осиёнинг сирланган сопол буюмларини ўрганган тадқиқотчилар энг қадимги маҳаллий маҳсулотларни ишлаб чиқаришни қачондан бошланганлигига аниқлик киритмоқчи бўлишади, натижада Ўрта Осиё кулолларининг сўнгги ўн йилликларда тўпланган материаллар асосида “ишқорий” деб номланган идишларни бир овоздан кўриб чиқиб, сирли сопол буюмлар учун дастлабки қадамлар деб қарашган⁴. А.Анарбаев ўзининг “Ахсикент – столица древней Ферганы” номли китобида Ахсикент ёдгорлигидаги АК-12 мажмуадаги сополларни даврлаштирганда ўша давр қатламлари ва кулолчилик материаллар таҳлилига кўра VIII аср охири – IX асрнинг биринчи ярмига (ёки охириги чорагига) тўғри келади. Қатлам бўйича сирланган сопол буюмлар ушбу даврнинг дастлабки босқичида пайдо бўлган, чунки пастки қатламларнинг 12-даврида

(комплекс) оч яшил рангли сопол буюмлар топилган ва ушбу мажмуанинг юқори қатламларидан ҳам ишқорли сопол буюмлар топилган.

Маълумки, шишасозлик маҳсулотлари қадимдан халқ хўжалигининг турли тармоқларида ишлатилган. Ушбу тармоқ сопол буюмларга, тақинчоқларга кўрк ва чирой беришда, меъморий обидаларга салобат бағишлаб, уларни ташқи муҳитдан ҳимоя қилишда юксак самара берган. Шишанинг бундай хусусияти унга яна бир ном, яъни сопол буюмлар ва қурилиш материаллари юзига қопланган турли рангдаги сирлар – глазур деб аталишига сабаб бўлди. Шишасимон сир сопол буюмлар ва қурилиш материаллари юзига суртилган ниҳоятда нозик, юпқа қоплама бўлиб, юқори иссиқликда пишириш билан сопол сиртига мустаҳкамланади. Шишасимон сир сопол ёки қурилиш материаллари сиртига икки йўл билан берилади: аралашмаси – курук ҳолда ва эритма ҳолида, яъни ҳўл ҳолда. Сирнинг юзига бир хил қалинликда ва текисликда қопланиши рангининг юза бўйлаб бир текисда чиройли чиқишини таъминлайди. Шишасимон сир минг йиллик тарихга эга. Ўрта Осиёда шишасимон сир билан қоплаш технологияси X-XIII асрлардан маълум бўлиб, бунда мақбара, мадраса ва мачитларнинг гумбазлари асосан зангори рангли сир билан қопланган. Бунга сабаб Ислом байроғининг шу рангда бўлганига ёки туркей қавмларда осмон-кўк тангрига топиниш билан боғлашади. Таркибга кирадиган ҳар бир компонент жуда синчиклаб текширилган ва майдаланган бўлиши, компонентларнинг миқдори аниқ ўлчанган бўлиши ва бу компонентлар махсус аралаштириш аппаратида қориштирилган бўлиши шарт. Бу аралашма маълум ёпишқоқлик бергунча сув қўшиб турилади ва аралаштириш давом эттирилади. Тайёр бўлган қаймоқсимон эритма олдиндан тайёрланган, юзига ангоб суртилган махсус сопол буюм ёки қурилиш материаллари юзига шимдирилган. Ангоб сифатида каолин, ангрэн лойи, қумнинг майдаланган кукуни қўлланилади. Ангоб ҳам шишасимон сирнинг рангига мослаб танланади. Ангоб шишасимон сир рангининг тиниқ чиқишига ҳам ёрдам беради ва шишасимон сир ва асосан ўртасида мустаҳкам боғ ҳосил қилиб, уларни бир-бирига мустаҳкам боғлайди. Материалларнинг юзига қопланган шишасимон сир эритмаси қуритиш печида 1100 С да қуритилиб, табиатига қараб юқори иссиқликда бир неча соат пиширилади. Пиширилган маҳсулотни печдан олишдан олдин печнинг обдон совиганлигини кузатиш керак. Совумасдан олинган шишасимон сир ёрилиши, чакнаши ёки қопланган юзидан кўчиб тушиши мумкин. Шишасимон сир таркибининг асосини 20-40 % кўрғошин оксиди, 30-45 % оқ қум, 25-40 ишқорий ва 0,5-1 % ранг берувчи оксидлар ташкил қилади¹. Асосий таркиби қум-кремнезем(SiO₂) бўлган бу материалнинг кошин деб аталишига кошонлик усталарнинг шу соҳада маҳоратлари Кошон шаҳрига нисбатан шундай деб

аталган. Чунки Кошон шаҳри сопол ишлаб чиқаришнинг марказларидан бири бўлган. “Кошин” атамаси 1301-йилда кошонлик муаллиф томонидан ёзилган асарда ҳам учрайди (Кашани, 1966). Бу масса Ўрта Осиёда XII асрда пайдо бўлди, лекин кошин материал сифатида бизнинг эрамизгача бўлган 3000 йилликда Мисрда пайдо бўлган эди. Бу даврда ушбу материалдан ҳар хил ўлчамдаги ва кўринишдаги тақинчоқлар, идишлар ясалган.

Қадимдан кошиндан ҳар хил безакли тақинчоқлар ясалган. Унинг яна бир муҳим хусусиятларидан бири Темурийлар даврида кашф қилинди ва шу тариқа кошиндан Ўрта Осиё меъморчилигида XIV асрда қурилиш материали сифатида кенг фойдаланила бошланди. Бу даврда мозаика ва маёлика санъати ҳам йўлга қўйилди. Шарқ меъморчилигида ишлатилган, юзига ҳар хил рангли сир қопланган кошинлар ҳозиргача ташқи кўриниши ва салобатини йўқотмасдан сақланиб келиши диққатга сазовордир. Кошин асосан, биноларнинг олд томони, гумбазлари мозаикаларни безашда ишлатилган. Рангли сир қопланган кошинли сержило мозаика ва маёликали безаклар биноларнинг чидамлигини, уларга жило бериб кўркини ва мавқеини оширган. Хулоса қилиб айтганда, VIII–IX асрларгача Ўрта Осиё ҳудудларида, хусусан, Ўзбекистонда сирли сопол буюмлари ташқи ҳужумлар ва ижтимоий-иқтисодий алоқалар туфайли кириб келган бўлса ҳам жуда кенг тарзда оммалашмаган ва сифати жиҳатдан кейинги даврдаги сирли сопол буюмларига қараганда паст бўлган. VIII–IX асрдан бошлаб одамларнинг нафис сирли идишларга бўлган муҳаббати сопол идишларда сирдан фойдаланишни кучайтирди ва ривожланиб кетишига сабаб бўлди. Эндиликда одамлар идишларнинг турларига, сифатига, қулайлигига қўшиб идишнинг эстетик жиҳатларига ҳам этибор бера бошладилар. Бу эса секин асталик билан сирли идишга бўлган талабни ошишига ва ривож топишига олиб келди. Бундан ташқари, шишасимон сирли идишлар ҳам бўлган. Бу шишали сир идишни ёрқинлигини ва сув шимиб олиш хусусиятини камайтириб сувга нисбатан чидамлилигини оширган. Шишасимон сир қопланган буюмлар, қурилиш иншоотларини ва идишларни ташқи омиллар таъсирида тез ўз хусусиятини йўқотишдан сақлаб, кислота ва ишқор таъсиридан муҳофаза қилади ва уларга кўркамлик ва жило бериб туради¹. Бугунги кунда Термиз археология музейида ўрин олган кўплаб нодир топилмалар орасида араб ёзувли сиркор лаган бўлагининг аҳамияти катта. КП-3648 рақамли ашёнинг ҳам афсуски бир қисми сақланган. Шерабод тумани Дабилқўрғондан топилган мазкур топилма X-XI асрларга оид. Лаганнинг бир қисми сақланган бўлиб, тўқ малла рангда араб алифбосида битилган. Ушбу лаганнинг бир қисми сақланган бўлиб, унда

¹ Умаров А.Ш., ассистент Туробов А.Р., магистрант “СИРЛИ СОПОЛЛАРНИНГ ПАЙДО БЎЛИШИ ВА ЎРТА ОСИЁДА ФОЙДАЛАНИШ ТАРИХИДАН АЙРИМ МУЛОҲАЗАЛАР”. ЎЗБЕКИСТОН АРХЕОЛОГИЯСИНИНГ ДОЛЗАРБ МАСАЛАЛАРИ (Республика илмий конференция материаллари)

куйидаги ҳарфлар сақланган “ал”, “лом”, “коф”, “ба”, “вов”, “лом”, “хе”, “мим”, “ба”, “коф” ҳарфлари битилган бўлиб, афсус-ки лаганнинг бошқа қисми сақланмаган.

Шунингдек, музейда нафақат сирланган идишлар балки араб ёзувлари битилган бир қанча идишлар ҳам мавжуд бўлиб, ана шулардан бири Эски Термиздан топилган X-XI асрларга оид топилма бугунги кунда музейнинг Кирилл китобида (КП)-34399 рақами билан намоёни қилинаётган араб ёзуви битилган лаган бўлаги ниҳоятда нафис қилиб ишланган. Лаган бўлагининг идиш девори юқа қилиб ишланган. Идишнинг гардиш қисми тилло рангли бўлиб, “Мен учун уларнинг сўзларини чиройли қилишидан у яхшидир” сўзлари битилган. Ёзувнинг ранги оқ рангда битилган гардиш қисмидаги ёзувлардан сўнг яна оқ рангли айлана чизик ишланган бўлиб, мазкур чизикда ёзувлар тилло рангда битилган. Лаганнинг марказида эса оқ рангли сирланган тўқ малла рангда турли гулли ўсимликлар тасвири туширилган. Лаган бўлагининг ўлчами: 14x8 см бўлиб, идишнинг бир қисми сақланган².

Адабиётлар

1. С.Р. Ильясова, Д.Ж.Я. Ильясов, Р.А.Имамбердиев, Е.А.Исхакова “НЕТ БЛАГА В БОГАТСТВЕ” глазуванная керамика Ташкентского оазиса XI-XII вв. М., 1991
2. Г.В.Шишкина. Глазуванная керамика Согда (вторая половина VIII-начало XIII вв). 1979 г.
3. Л.Г. Брусенко. Глазуванная керамика Чача XI-XII вв.Ташкент. “Фан”, 1986 г.
4. Академия наук Узбекской ССР институт истории и археологии / История материальной культуры Узбекистана. – Выпуск 6. Ташкент: Фан, 1965.
5. Анарбаев А. Ахсикет – столица древней Ферганы / АН РУз, Институт археологии им. Я. Гулямова АН РУз.: – Ташкент: Изд-во “Тафаккур”, 2013.
6. Болиев Б. Шишасимон сир технологияси (глазур) ва унинг аҳамияти // ИМКУ. – Вып. 32. – Самарканд, 2000. – Б. 262–264.
7. 277
8. Болиев Б. Шишасимон сир технологияси (глазур) ва унинг аҳамияти // МКУ. Вып. 32. – Самарканд, 2000.
9. Болиев Б. Яна кошин ҳақида // ИМКУ. Вып. 34. – Самарканд, 2004. 5. Брусенко Л.Г. Глазуванная керамика Чача IX–XII веков. – Ташкент: Фан, 1986.
10. Вестник технологического университета. – 2015. – №16.
11. Ташходжаев Ш. С. Художественная поливная керамика Самарканда. – Ташкент: Фан, 1967.
12. Шишкина Г.В. Глазуванная керамика Согда (Вторая половина VIII – начало XIII в.). – Ташкент: Фан, 1979.

² Р.Худойбердиев. “IX-XIII асрларда Термиз ва Чағониённинг сиркор кулолчилиги” илмий тадқиқот иши. Термиз. 2021й.